

ԱՐՄԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Փիլիսոփայական գիտ. թեկնածու, ԵՊՀ, ՍՎԴ

ՀԱՅՈՑ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՄԱՆ ՀՐԱՄԱՅՆԱԿԱՆԸ (ՀԱՅԿ ԱՍԱՏՐՅԱՆԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

Կորած է ամեն ժողովուրդ, որ թողած իր ներաշխարհը՝

անվերջ թոթովում է «ոեալ պայմանների» մասին:

Հայկ Ասատրյան

ՀԱՅՈՑ ինքնության եւ հոգեբարոյական նկարագրի հանդեպ հետազոտական հետաքրքրություններն ունեն ոչ միայն եւ գուցե թե ոչ այնքան տեսական, որքան գործնական կարեւորություն, քանզի համապատասխան տեսական «բացը» լրացնելուց զատ դրանք հնարավորություն են ընձեռում ախտորոշելու սեփական նկարագրի թերիները, ուրվագծելու ազգային վերանորոգման առաջնահերթություններն ու հրամայականները: Այս առումով մեծ արժեք են ներկայացնում այն մտածողները, որոնց ստեղծագործական ժառանգության մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում հայոց հոգեբարոյական նկարագրի հետ կապված «արյունածոր» եւ «սրտածին» քննադատությունը, տարաբնույթ փաստերին առերեսվելու եւ դրանք շանտեսելու հոգեւոր խիզախման դրսեւորումները, ազգային կյանքի «դժոխք»-ից ինքնաճանաչման քավարան վերադառնալու եւ ինքնամաքմամբ «դրախտ»-ի հայտ ներկայացնելու գաղափարական փորձերը: Կանգնելով սեփական անցյալի ու ներկայի հոգեբարոյական «հայելու» առջեւ՝ անհատներն ու ժողովուրդները հնարավորություն կունենան հասկանալու եւ գիտակցելու վերանորոգման անհրաժեշտությունը, սեփական գոյությունը այսպահականության գերությունից ազատելու կարեւորությունը, իրենց բաժին հասած «ճակատագիրն» ապակողավորելու եւ ստեղծարար ինքնակերտման ու ինքնակայացման ճանապարհ անցնելու իրատեսությունը: Միով բանիվ՝ վերանորոգվելու հրամայականի գիտակցումը քայլ է դեպի կամք առ կյանք, առ կյանքի նորակերտում: Եւ եթե չենք ցանկանում հայտնվել պատմության լուսանցքում կամ

անցյալի էջերում, եթե չենք ցանկանում դառնալ սոսկ թանգարանային նմուշ, նյութ առավել ուժեղ, կենսունակ եւ ստեղծագործ մշակույթների համար (Պ. Սորոկին)¹, ապա պետք է հոգեբարոյական ապաշխարությամբ հետեւողականորեն անցնենք վերանորոգման ճանապարհով: «Վերանորոգությունը անընդունակ ժողովուրդները,– ոչ պատահականորեն գրում է Նժդեհը,– մեռնում են ամեն ժամ, ամեն վայրկեան»²: Ասվածի հրատապությունն առավել պարզ է դառնում հետմոդեռն աշխարհի զարգացման, սպառողական արժեքների տարածման եւ սպառողական հասարակության կայացման համապատկերում: Նյութագրողմ անհատապաշտության բացարձակապետական հավակնությունները, բացարձակի «գահ»-ին վայելչասեր եւ սպառող սուբյեկտի հայտնվելը խաթարում են անցյալի, ներկայի եւ ապագայի միջեւ հնարավոր օրգանական կապը, խրախուսում են կենցաղաշունչ «մեծագործությունները» եւ մերժում հավիտենաշունչ ձեռքբերումները: Անհոգի նյութապաշտության առջեւ հոգեբարոյական մերկությունն ու չպաշտպանվածությունը կարծես յուրօրինակ մահախոսական են դառնում ապագայակերտ ստեղծագործ եւ պատասխանատու ճիգերի կամ, ավելի ստույգ, դրանց դրսեւորման հնարավորության համար: Ներկայով կլանվածությունն ու ներկային կառչածությունը, անցյալն ու ներկան վերագնահատելու եւ անցյալից դասեր քաղելու կամազրկությունը, ապագային միտված ստեղծագործ խռովքի բացակայությունը ոչ միայն ոգեզրկում կամ դիմազրկում են ժողովուրդներին, այլեւ վտանգում նրանց գոյությունը խաղաղություն քարոզող, բայց ոչ այնքան խաղաղասեր աշխարհում: Իրողություններ եւ խնդիրներ, որոնց անտեսումը կարելի է համարել ոչ միայն շռայլ անտարբերություն սեփական ապագայի, այլեւ ինքնակործան նեղմտություն ներկայի հանդեպ:

Ողջ վերոգրյալի համատեքստում մեծ կարեւորություն է ներկայացնում Արեւմուտքում փրկիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան ստացած, ցեղակրոն եւ տարոնական ուսմունքների ակունքներում կանգնած, Գ. Նժդեհի հետ գաղափարական պայքար նախաձեռնած, սեփական գոյությունը հայոց «ճակատագրի» վերափոխմանը մասնակցության համատեքստում իմաստավորած, բազմաթիվ ստեղծագործական հղացումներով աչքի ընկած հայ մտածող Հայկ Ասատրյանն իր տեսական

¹ Сёу П. Сорокин. Человек, цивилизация, общество. М., 1992, էջ 478:

² Գ. Նժդեհ, Հատընտիր, Եր., 2006, էջ 70:

Ժառանգությունը: Ժառանգություն, որտեղ բազմիցս փաստվում է հայոց հոգեբարոյական նկարագրի բարեփոխման, հայոց վերանորոգման անհրաժեշտությունը, իմաստասիրական խորաթափանցությամբ եւ պատճառագիտորեն վերլուծվում են պատմության հոլովույթում մեր պարտություններն ու հետընթացը պայմանավորող գործոնները, վեր են հանվում անցյալի հային որոշակիորեն դաշնակցած մերօրյա հայի նկարագրի թերիները: Ժառանգություն, որն այսօր եւս բազմակողմ ուսումնասիրությունների հրամայականի ներքո է, քանզի առկա սակավաթիվ ուսումնասիրությունները չեն ներկայացնում հայ մտածողի փրկիսոփայական հայացքների, դրանց արդիական բովանդակության ամբողջական պատկերը:

Սույն հոդվածը նվիրված է հայոց վերանորոգման, հայության առջեւ ծառացած խնդիրների ու մարտահրավերների հաղթահարման վերաբերյալ Ասատրյանի հայացքների վերլուծությանը, դրանց բնութագրական գծերի վերհանմանը: Ճիշտ է, այս եւ այսօրինակ խնդիրների հետ կապված բազմաթիվ մտքերի, հետազոտական անդրադարձների կարելի է հանդիպել Ասատրյանի գրեթե բոլոր ստեղծագործություններում, սակայն հոդվածի բովանդակությունը հիմնականում կառուցվելու կամ ներկայացվելու է հայ մտածողի «Վերանորոգչական խորհրդածություններ» փոքրածավալ, սակայն խորագրի առումով խոսուն գործի հիման վրա, որն սկզբնապես առանձին հոդվածներով լույս է տեսել Սոֆիայում հրատարակված «Ռազմիկ» թերթի 1938–39 թթ. թիվ 113–120 համարներում: Հարկ է փաստել, որ այս գործի առանձնացումը պատահական չէ, քանզի դրանում արտացոլված դրույթներն արտահայտում են Ասատրյանի տարբեր տարիների ստեղծագործություններում՝ խնդրո առարկա հարցի հետ կապված մոտեցումների ընդհանուր ոգին եւ ուղղվածությունը: Այսինքն՝ այս գործը հիմնականում հնարավորություն է տալիս հասկանալու հայոց վերանորոգման հետ կապված Ասատրյանի հայացքների հղացքային կողմերից շատերը, իսկ նրա հետագա ստեղծագործությունները կոչված են լրացնելու կամ հարստացնելու նշված աշխատության մեջ տեղ գտած գաղափարներն ու մոտեցումները: Անշուշտ, հայոց վերանորոգման ասատրյանական ըմբռնումը կարելի է առավել հանգամանալից եւ ամբողջական ուսումնասիրության նյութ դարձնել՝ վերլուծելով նրա բոլոր գործերը, սակայն այս հանգամանքը բնավ չի նսեմացնում «Վերանորոգչական խորհրդածություններ» գործի առանձին ուսումնասիրության

ճանաչողական արժեքը, ինչպես նաև կարելիությունը Ասատրյանի ողջ ստեղծագործական ժառանգության համապատկերում:

Վերը նշված գործում հայ մտածողը թեպետ հիմնականում անդրադառնում է քննադատաբար վերլուծում է Ի. դարի առաջին կեսի հայ իրականության տարբեր կողմերը, այնուամենայնիվ դա վկայությունը չէ այն բանի, որ նրա մտածումների կիզակետում սոսկ 20-րդ հարյուրամյակի հայն ու նրա նկարագրի թերիներն են: Բանն այն է, որ նշված ժամանակաշրջանի իրողություններն ու դրանց քննադատական հիշատակումները Ասատրյանը ներկայացնում է ոչ միայն եւ գուցե թե ոչ այնքան օրվա հայի նկարագրի ու ազգային խնդիրների շարակարգում, որքան այդ նկարագիրն ու խնդիրները հնարավոր դարձրած հոգեբարոյական գործոնների: Այսինքն՝ օրվա հայի կերպարը նա չի ջրբաժանում անցյալի հայի կերպարից, չի դիտարկում սոսկ օրվա՝ հայի կերպար, իսկ մեր դժբախտությունները ու ողբերգությունները բացատրում է ոչ թե արտաքին գործոններ վկայակոչող միսթարիչ մոլորությանմբ, այլեւ դրանց կենսունակությունը հնարավոր դարձնող ներքին տկարությանմբ: Այս առումով «Վերանորոգչական խորհրդածություններ»-ը կարծես յուրատեսակ հայելի լինի, որի առջեւ կանգնելով տեսնում ենք ոչ միայն մեր ներկա կերպարանքը, այլեւ մեր անցյալի եւ հնարավոր ապագայի արտացոլանքը: Հայելի, որն արտացոլելով մեր հոգեբարոյական ներկան՝ միեւնույն ժամանակ բացահայտում է «ներկա»-յացող անցյալն ու «ներկա»-յաշունչ ապագան: Միով բանիվ՝ Ասատրյանի արժեքավոր ժառանգության մաս կազմող այս գործը նույնպես կոչված է նպաստելու մեր քննադատական ինքնաճանաչմանն ու ստեղծագործ ինքնագերազանցմանը: Այն բավականին հստակ հուշում է, որ մեր ողբերգությունների պատճառները պետք է փնտրել ոչ թե «աւտաֆին աշխարհ» աւտագաղթելու, այլ ազգային «ներաշխարհ» թափանցելու ճանապարհին:

«Վերանորոգչական խորհրդածություններ»-ի սկզբում փաստելով հայոց ազգային աղետի՝ Մեծ եղեռնի քառորդ դարի ու քաղաքական անկման՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության կործանման 20-ամյակի մոտալուրտը՝ Ասատրյանը ցավով արձանագրում է, որ «ստացած հարուածներից յետոյ, դեռ մնում ենք անկեալ՝ հոգով, բարոյականով, մտածումով»³: Այսինքն՝ կյանքի փորձություններն ու ողբերգական դրվագները չնպաստեցին մեր բյուրեղացմանը, ներքին գողգոթայի ճամփով

³ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, Հատընտիր, Եր., Ամարաս, 2004, էջ 140:

փրկարար ճշմարտությունների ստեղծմանն ու հարազատմանը, չխթանեցին մեր ինքնաքննադատական ինքնագերազանցմանը: Հիմնականում մեր նկարագրից ածանցված անկումն ու կյանքի վայրիվերումներն էլ ավելի խորացրեցին ազգային կյանքում առկա խնդիրները, թուլացրեցին դրանց դիմագրավմանը միտված ներքին ուժերից օգտվելու կարողականությունը: Ասատրյանի համոզմամբ՝ ազգովին վտանգված էինք ինչպես երկրում, այնպես եւ երկրից դուրս: Գաղութներում աշխարհաքրական ցրվածությունը զուգահեռվեց հոգեբանական ցրվածությամբ, համապատասխան աշխատանք չտարվեց հայությունը բարոյական ամբողջության եւ քաղաքական կամքի վերածելու ուղղությամբ: Փաստելով հայ իրականության մեջ առկա խնդիրները՝ Ասատրյանը ոչ պատահականորեն փաստում է հայոց լեզվի «արձանագանքները» ազգային կեցության որպիսության հանդեպ: Այս առումով նա գրում է. «մեր լեզուն շարունակում է ստեղծել նուաստություն, անկում եւ յոռետեսություն ախտանշող որակումներ – «խլեակ», «ամհայթեմի», «բեկոր», «մնացորդ» եւլն., որոնցով բնութագրում են օրուայ հայի հոգեվիճակը, նակատագիրը, նրա բարոյական եւ ֆաղափական բովանդակությունը»⁴:

Խոսքի եւ գործի կատարյալ անհամապատասխանություն, ամուլ դավանամոլություն, մտքերի լճացում, պատմական ավերիչ հիշողություն, հարանվանական խտրականություն, իրենք իրենց մեջ ճեղքված, բարոյական տկարությունից թայֆայականացած կազմակերպություններ, ազգային կամքի, ազգարժեք գործի, ցեղային դավանանքի բացակայություն, ընդհանուր անկազմակերպ վիճակ, անցյալի գիտական վերարժեքավորման, ներկայի հոգեգիտական մոտեցման, Հայաստանի ապագայի եւ Հայկական դատի զարգացման նոր ընթացքի, մղումի, ուղղության մասին մշակված հայեցողության բացակայություն, անձնանպատակ մտավորականություն, տեսակետների եւ տրամադրությունների պղտոր, կրքոտ ու ատելավառ քառս, դպրոցների խեղճություն եւ կրթական համակարգի պակասավորություն, ընդհանուր ճակատագրի զգացումի աղոտում, փոխառիկ գաղափարների, օտար մաշված մտքերի, ճշմարտությունների հանդեպ ստրկականություն, այլասերումի կամ առնվազն քաղաքականապես անարժեք, աննպատակ ու անգործ մնալու վտանգ եւ այլն⁵. ահա՛ օրվա հայ իրականության ընդհանուր պատկերն

⁴ Նույն տեղը, էջ 140:

⁵ Տես ն. տ., էջ 141-142:

ըստ Ասատրյանի: Հիշատակված խնդիրները, համաձայն հայ մտածողի, խոստովանում, ընդունում եւ ահազանգում էին բոլոր հոսանքներին պատկանող գործիչները: Սակայն, այդուհանդերձ, ստեղծագործելքի մասին խոսք եւ մանավանդ գործ չկար, բայց փոխարենը կար կույր թշնամանք ցեղահոգ ու հայրենահոգ տարրերի կողմից եղած վերանորոգչական ճիգերի հանդեպ եւ այլն: Ընդհանուր գծերով ներկայացված այս խնդիրները կարող են տպավորություն առաջացնել, թե Ասատրյանի արձանագրումներն առանձնապես նորարարություն մեջ չեն ընկնում, քանզի դրանց մասին այլ աղբյուրների միջոցով եւս հնարավոր է տեղեկանալ: Եւ սա այն դեպքում, երբ հենց ինքը՝ Ասատրյանը, խոստովանում է բոլոր հոսանքներին պատկանող գործիչների կողմից այդ խնդիրների փաստման ու ահազանգման մասին: Հապճեպ ընդհանրացումներից կամ գնահատականներից զերծ մնալու համար նշենք, որ հայ մտածողի գործի արժեքը վերը նշված խնդիրներն ու թերիները ոչ թե արձանագրելու, այլ դրանք պատճառագիտորեն իմաստավորելու, հայոց նկարագրի համապատկերում դիտարկելու մեջ է: Բանն այն է, որ հետագա շարադրանքում Ասատրյանը հանգամանալից անդրադառնում է վերը նշված իրողությունների հիմքում ընկած պատճառներին, «պատմական» հային բնորոշող հոգեբարոյական այն նկարագրին, որը հնարավոր էր դարձրել նաեւ օրվա հայ իրականության որպիսությունը: Նա տուրք չի տալիս «նկարագրական ախտաբանությանը», քանզի վերջինիս դեպքում կարծես ստիպված ենք լինելու պայքարել այս կամ այն հետեւանքի դեմ, անտեսելով պատճառները: Եւ սա այն պարագայում, երբ հայ իրականության առջեւ ծառացած խնդիրները ածանցված են առավել խորը՝ հոգեբարոյական ու արժեքային թերիներից: Հատկանշական է, որ շուրջ 80 տարի առաջ հրատարակված գործում տեղ գտած ասատրյանական մտքերն ու դատողությունները կարծես գրված լինեն նաեւ ժամանակակից հայ իրականության համար, քանի որ դրանց ետախորքին հնարավոր է տեսնել մերօրյա եւ անցյալի հայի նկարագրերի ընդհանրական թերիները, նրանց վարքագծային ընդհանրությունները: Իսկ դա կարծես հուշում է, որ, օրինակ, նաեւ վերջին տասնամյակների ընթացքում լրջորեն չենք վերանորոգվել, անհրաժեշտ կենսական ճշմարտություններ չենք հարազատել, ըստ այդ ճշմարտությունների չենք դիմագծվել, մեր պատմությունից ոչ միայն դասեր չենք քաղել, այլեւ դրանք «ավանդույթի» ուժով շրջանցել ենք՝ վերահաստատելով այն,

որ «...հայոց պատմութիւնը մեզ մի հատիկ բան է սովորեցնում – այն, որ հայն իր պատմութիւնից բնաւ չի սովորում»⁶:

Անդրադառնալով մեր ազգային կյանքն ուղեկցող աղետներին՝ հայ մտածողն առանձնացնում է մի շարք պատճառներ կամ գործոններ, որոնց լույսի ներքո առավել հասկանալի է դառնում հայ իրականութեան որպիսութեան «հիմնավորվածությունը»։ Այդ պատճառներից կամ գործոններից են՝

- ազգային ոգու խաթարումը, որն արդյունք էր ժամանակի այլասերիչ ազդեցություններին դիմակայելու կամքի պակասի։ Իսկ այդ ոգու խաթարման հետեւանքներից են հատվածականությունը, հարանվանական շարիքը, պարտվողականությունը, եսականությունը, օտարահակությունը⁷, սեփական փրկությունն օտարներից մուրալու տկարությունը եւ այլն։

- ճշմարտության զգացումի խաթարումը, որն ի վերջո բերել է մեր նկարագրի խաթարմանը, մտածումի անբարոյականությանը, իրատեսության եւ կամքի պակասին։ Համաձայն Ասատրյանի՝ դրա վկայություններից է նաեւ այն, որ հայը, օրինակ, իր ձախողումների պատճառը վերագրում է իր երկրի բնությանը, որն իրականում անառիկ է, աշխարհագրական դիրքին, որն իրականում «...սահմանուած ո՛չ թէ ոտից կոխան դառնալու, այլ՝ աշխարհակալելու»⁸ համար, արտաքին ազդակներին, բայց ոչ իր անկարողությանը դրանցից նպատակահարմարորեն օգտվելու⁹:

- հոգեւոր կյանքի ծայրահեղ տկարացումը, որի հետեւանքներից են արժեքների նվիրապետության եւ սրբության զգացումների խաթարումները, եսականության շեշտումը, երջանկության կատարյալ օրինակի անձնականացումն ու առօրյայով ապրելու գոհունակությունը¹⁰:

⁶ Գ. ՆժԴԵՀ, նշվ. աշխ., էջ 586:

⁷ ՏԵՆ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 142-143:

⁸ Նույն տեղը:

⁹ Հարկ է նկատել, որ Ասատրյանն իր տարբեր գործերում հանգամանալից անդրադարձել է Հայկական բարձրավանդակին, հայոց հոգեբարոյական նկարագրի ձեւավորման գործում դրա դերին ու նշանակությանը։ Բացի այդ, սակրալ աշխարհագրության հետ ընդհանրության աղբյուրներ ունեցող աշխարհիմաստության համատեքստում ցույց է տվել այդ բարձրավանդակի եւ հայոց ինքնության միջեւ կապը, ինչպես նաեւ այն խնդիրները, որոնք ճշմարտության զգացման խաթարման, Հայկական բարձրավանդակի դերի եւ նշանակության ոչ պատշաճ գնահատման արդյունքում արմատացել են մեր իրականության մեջ։ Այս մասին տես Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Աշխարհիմաստությունն իբրեւ հայոց ինքնութեան ուսումնասիրման եւ կառուցարկման գործոն (Հայկ Ասատրեանի օրինակով), «Էջմիածին» կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր, էջ 2018, էջ 121-135:

¹⁰ ՏԵՆ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 144:

- պատմական զգացումի, տեսական խղնմտամբի, գիտական ոգու, գիտականության, բարոյական կորովի պակասը եւ այլն:

Անշուշտ, սրանք բնութագրական են հայ իրականությանը, սակայն, համաձայն Ասատրյանի, հայ կյանքի տագնապի ենթակայական գլխավոր պատճառներն են գաղափարական ոգու բացակայությունն ու սրտի պակասը: «Մինչեւ այսօր, – գրում է Ասատրեանը, – հայը իր ողբերգությունը չապրեց հարկաւոր, կենսաթափ խորութեամբ եւ իր կեանքի տագնապը չվերծանեց պատճառագիտօրէն: Հոգեւոր իր գլխաւոր զէնքը հանդիսացաւ լրագրութիւնը, որ աւելի ծառայեց մտքի ցրուածութեան, փաղափակեց կամփի կազմալուծումին, հատուածական կրֆերի հրահրումին եւ մոլորամիջ ստեղծելու գործին»¹¹: Իսկապէս, կարելի է ասել, որ հայն իր գոյության ողբերգական էջերը կամ գոյության բազմաթիւ էջերի ողբերգականությունը չապրեց անհրաժեշտ խորութեամբ, բազմաթիւ ցնցումների ենթարկվեց, բայց վերանորոգվելու հանձնառություն չստանձնեց, սահմանային իրավիճակներում հայտնվեց, սակայն օրապահանջ ինքնաճանաչողությունն իր վերակերտմանը կամ նորակերտմանը չծառայեցրեց: Այս առումով պատահական չէ, որ Ասատրյանի գաղափարական ընկեր նժդեհը, համոզված լինելով, որ վերանորոգվել կարող են միայն հոգեկան ցնցումների ընդունակ ժողովուրդները, գրում է. «Աղէտաւոր չէ կորուստներ ունենալը, աղէտաւոր է զուր կորուստներ ունենալը, այսինքն՝ անցեալի դէպքերից խրատով, փորձով, սթափով չիմանալը. պարզ՝ աղէտաւոր է վերագնահատումների անընդունակ լինելը»¹²:

Ասատրյանը համոզված է, որ աղետներն ու տարագրությունը ո՛չ նոր երեւոյթներ են, ո՛չ հատուկ են միայն մեր ժողովրդին, ո՛չ անհաղթահարելի չարիքներ են: Սակայն այդպիսի չարիք կղառնան, երբ «...ենթական իր անհայրենիք կեանքի ցաւից, իր հայրենաբաղձութիւնից չի՝ ճգնում աւելի ազնուամալ, ոգիւնալ, հզօրամալ, գումարել իր գոյութեան անսպառ ոյժերը: Դա հնարաւոր է, երբ ժողովուրդը ոգու առաջնորդներ ունի»¹³: Նրա համաձայն՝ ճշմարիտ առաջնորդության պակասի իսկական վավերագիրն է իրօրյա հայության աշխարհագրական ցրվածությունը: Այս առումով նրա համար անընդունելի է «Իրական պայմաններն ստեղծեցին հայկական սփյուռքը» նախապաշարմունքային դրույթը, քանզի այդ

¹¹ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 145:

¹² Գ. ՆՃԳԵՀ, նշվ. աշխ., էջ 58:

¹³ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 145–146:

սփյուռքն իրականում ոչ թե արտաքին գործոնների ճակատագրական ներգործության, այլ ոգու, նպատակի, ծրագրային աշխատանքի բացակայության հետեւանք է: «Ո՛ր այս որակները չկան,– գրում է Ասատրեանը,– հոն ամենագոր են «իրական պայմաններ»-ը»¹⁴: Հատկանշական է, որ հայոց ցեղասպանության 25-ամյակին ընդառաջ գրված այս տողերը 100-ից հետո եւս որոշակիորեն պահպանում են իրենց արդիականությունը, քանզի ինչպես սփյուռքը «հավաք» չդարձավ, այնպես եւ հաճախ «իրական պայմաններ»-ի համատեքստում Հայաստանից արտագաղթը «բացատրվեց», օտարածին եւ ոչ օտարածին այլասերիչ ազդեցությունների հանդեպ հանդուրժողականությունը հանդուրժվեց, ազգային շահերի հստակեցման կամ կենսագործման հարցում զիջողականությունն արդարացվեց եւ այլն: Ավելին, թեպետ ցեղասպանություն տեսանք եւ ցավ ապրեցինք, սակայն որպես արդյունք ցավն ապրեցրինք: Տառապանք տեսանք, բայց դրա մաքրագործող ներուժից չօգտվեցինք, չսթափվեցինք, ցավի առջեւ ընկրկեցինք, այն մեզ մերկացնող հայելի չընկալեցինք: Ավելին, մեր ողբերգությունների ու ազգային խնդիրների «արմատները» մեզանից դուրս փնտրեցինք, «անարդար աշխարհի» փաստարկով մեզ մխիթարեցինք եւ մեր անգործության հետ կարծես հաշտվեցինք: Այս տեսանկյունից պատահական չէ Ասատրյանի համոզմունքն առ այն, որ մեր էությունը համակված է բարոյական անտարբերությամբ դեպի բոլոր այն հարցերը, որոնք ազգային տեսանկյունից արժեքավոր են: «Մենք,– գրում է նա,– նախապաշարուած ենք անզօրութեան զգացումով եւ բնագոյաբար անձնատուր եղած դանդաղ մահուան թովչանքին: Խօսում է «անել դրութիւն»-ից եւ բնական համարում ժողովրդի կրած բոլոր նեղութիւնները, աստիճանական փայլալուծ, փառապանակ դիմազրկումը, հաշտողականութիւնը՝ անհայրենիք կեանքի հետ: Մտքի մակերեսայնութիւնը հալածանք է բացել բոլոր խոր հասկացողութիւնների, մասնատուրաբար այն ճշմարտութեան դէմ, թէ չկա՛յ անել դրութիւն, երբ պատմագործ ոգին է ելք փնտռում»¹⁵: Այսինքն, մեր իրականությունը մեզ պարտադրված ճակատագրական եւ անհաղթահարելի իրողություն չէ, այն ոչ թե մեր անգործության ապացույցն է, այլ մտամոլորությունների հանդեպ մեր անքննադատ եւ հարմարվողական վարքագծի տրամաբանական շարունակությունը, հոգեվերանորոգման գիտակցության եւ կամքի

¹⁴ Ն. տ., էջ 146:

¹⁵ Անդ:

պակասի արտահայտությունը, պատմագործ ոգուն անհաղորդ կյանքի «ստեղծագործությունը»:

Ասատրյանը պատահական չի համարում այն, որ հայը դեռ չունի իր պատմության իմաստասիրությունը, քանզի պատմությունն ասելով նա հասկանում է իրերի ընթացքի նկարագրությունը, այլ ոչ թե ոգու տրամաբանության, իր կյանքի ներքին ուժերի ու խորհուրդների մեկնաբանությունը: Ավելին, դարեր շարունակ մեզ պակասել են պատմաստեղծումի հոգեւոր երեք էական գործոնները՝ պատմական զգացումը, նպատակի կամքը եւ ճիգի ժառանգությունը¹⁶: «Պատմական զգացումով է պայմանաւորում պատասխանատուութեան,՝ գրում է Ասատրեանը,՝ որով՝ երկիւղածութեամբ դատելու եւ նուիրումով գործելու պահանջը: Նպատակի կամքը նախատեսում է գոյութիւնը իմաստաւորելու եւ սրա հարցերին կեանքի շեշտով մերձեցնելու արիութիւն: Ճիգի ժառանգութիւնը պարտադրում է հետեւողականութիւն, օրգանաբար ստեղծագործելու ոգեկան ոյժ»¹⁷: Ասատրյանը համոզված է, որ այս երեք որակների ներդաշնակ համագոյությունն է ընծայում պատմաստեղծումի հոգեվիճակ, որի բացակայությունը, իր հերթին, ախտանիշ է ոգեսպառուության, որի հետեւանքներից են տկարության կամ անզորության զգացումը, ներքին շարունակությունը¹⁸, անհամերաշխությունը, եսականությունը, հոռետեսությունը, աննպատակ գոյությունն ու քաղաքական կամքի վատասերումը: Մեր պատմության մեջ շարունակական ձախողումները, ժողովրդին բաժին հասած ողբերգությունները պայմանավորված են նաեւ նրանով, որ կենսական կապ չկա հայի մտահղացումների եւ պատմանպատակ տքնությունների միջեւ: «Հայի նպատակը,՝ գրում է Ասատրեանը,՝ յղացում է երեւակայութեան, գործերը՝ տենչերի: Նա չունի գործնական նպատակ եւ պատմականօրէն

¹⁶ Ն. տ.:

¹⁷ Ն. տ.:

¹⁸ Թեպետ Ասատրյանը ներքին շարունակական երեւոյթի հետ կապված պարզաբանումներ չի տալիս, այնուամենայնիվ կարելի է ենթադրել, որ նկատի է ունեցել սկզբնապես Ֆ. Նիցշեի փրիլսոփայության մեջ, հետագայում փրիլսոփայական մարդաբանության խոշոր ներկայացուցիչ Մ. Շելերի ստեղծագործություններում քննարկված ռեսենտիմենտ (ինքնաթունավորում) կոչվող երեւոյթը: Նման ենթադրություն համար հիմք է նաեւ այն, որ իր այլ ստեղծագործություններում նա այդ երեւոյթին աղբրավոր մի շարք մտքեր կամ դատողություններ է ներկայացրել, ինչն առավել վառ է դրսեւորվել հայոց ցեղասպանության պատճառագիտությունը ազգային կամ ցեղային ինքնության համատեքստում քննարկելիս: Այս մասին տես Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Մենք եւ նրանք. հայոց ցեղասպանությունն ինքնության խնդրի համատեքստում (Հայկ Ասատրյանի օրինակով), //«Հայոց ինքնության հարցեր», Եր., «Լիմուշ», 2015, էջ 57-79:

նպատակադիր գործունեություն: Մտածումի եւ կամֆի աններդաշնակութիւնը, բանականութեան եւ զգացումի հակասութիւնը նրա ոգորումները թողնում են անպտուղ, հերոսականները՝ անվաստակ: Անստեղծագործ ողբերգութեան, այսինքն՝ աղետապաշտութեան էակ է հայը, որպիսիք են բոլորը, որոնք չունին նպատակի կամք»¹⁹: Հայ մտածողը չի ընդունում այն միտքը, որ հայոց պատմական ոգին միայն արտաքին ազդակների ներգործության պատճառով է զուրկ տրամաբանական զարգացումից: Նրա համոզմամբ՝ պակաս է հայոց ստեղծագործական խանդի ներքին թափը, որով էլ՝ հետեւողականության կամքն ու ճիգի ժառանգության զգացումը: Պատահական չէ, որ հայ իրականության մեջ սերունդները ժխտում են սերունդների, անհատները՝ անհատների գործը, նպատակը եւ ուղղությունը: Հայը, համաձայն Ասատրյանի, նոր կյանքի բաղձանքով համակված էակ է, եւ նրա ճշմարտությունները կարճակյաց են. արշալույսից՝ արշալույս: «Գործի, արժէքների յաջորդականութիւն եւ կուտակատրում,՝ գրում է Ասատրյանը,՝ չի՝ ճանաչում նրա պատմութիւնը: Նորատենչութիւնը նրա համար ո՛չ թէ իմնագերագանցումի փայլ է, այլ՝ իմնահակասում, ժխտում: Հայը ժառանգական ճիգի մարդ չէ՝, այլ՝ պատմական յիշողութեան: Նա չի՝ շարունակում գործը, այլ՝ միայն ապրում՝ որպէս կատարուած փաստ: Նա աւանդապահ է, բայց ո՛չ ստեղծագործ, դիպապաշտ, բայց ո՛չ իրերի շարժի հետ գործող: Հայի հոգեւոր զարգացումն ընթանում է անկապ թռիչքներով եւ ո՛չ թէ տրամաբանական շրջայակցութեամբ: Այդ է մէկը այն պատճառներից, որ մեր պատմութիւնը ո՛չ թէ արդիւններ է կուտակում, այլ՝ հակասութիւններ, աղետներ, սարսափներ վիժում»²⁰: Այսինքն՝ կարող ենք ասել, որ թեպետ հայն ունի իր կյանքը նորակերտելու հոգեբանական, ինքնութենական նախադրյալները, այնուամենայնիվ դա նրան հիմնականում չի հաջողվում, քանզի հայի նորատենչությունն ուղեկցվում է ոչ թէ ինքնագերագանցմամբ, հնի՝ նորի համապատկերում վերառնված տարբերակով ներկայութեամբ, այլ ինքնաբացասմամբ, հնի եւ նորի, անցյալի, ներկայի եւ ապագայի ոչ օրգանական շղթայակցութեամբ: Այս համատեքստում սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ հայն այսօր եւս չունի իր ապագայի տեսլականը, իր առաքելության գիտակցությունը²¹, նպատակը, չունի

¹⁹ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 147:

²⁰ Ն. տ.:

²¹ Հայոց առաքելության կամ հայության կոչման նաեւ ասատրյանական ըմբռնման մասին տես Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հայության կոչումը. բնազանցական տրվածություն, թե՛ գաղափարական նախագիծ, //Հայ փիլիսոփայությունը ազգային ինքնության հարացույցների կառուցարկման

իր գոյությունն ռազմավարությունը, բավարարվում է մարտավարական խնդիրներ լուծելով, մոռանալով մարտավարական հաջողությունները ռազմավարական ձեռքբերումների վերածելու մասին: Եւ սա ամենից առաջ այն պատճառով, որ հայի մարտավարությունը սնուցված չէ ապագայի ռազմավարության հղացքով կամ կառուցված չէ դրա շուրջ, դրա ոգով: Միով բանիվ՝ հայոց պատմությունը սահմանափակ մարտավարական հաջողությունների պատկերասրահ է, սակայն ռազմավարական ձախողվածության թանգարանում: Մեր կյանքում չկա նպատակի իշխանության համատեքստում գործնական քայլերի մշակում եւ հետեւողական իրագործում, ինչը խոչընդոտում է մեր առաջընթացը, մեր հավաքական վերելքը: «Հայ կեանքում, – գրում է Ասատրեանը, – չկայ նպատակի իշխանություն եւ գործնական ուղու ընդհանրություն: Հայությունը բազմանպատակ է, բազմուղի, որ ազգային տեսակետով ասել է՝ աննպատակ, անուղի: Այս հոգեգծերի պատճառով, ղեկավարը մնում է անպատասխանատու, իսկ ժողովուրդը՝ զուրկ իրական ղեկավարությունը ճանաչելու ընդունակությունից»²²: Ասատրեանը համոզված է, որ դա չկա, քանզի ոգեսպառված ենք, ինչն էլ հանգեցրել է մեծագործ հայերի նպատակի, գործի ուղղության լքման, անհետեւողականության, պատեհապաշտության, կիսաշունչ գործերի: Իսկ պատուհասվելը, արկածվելը դառնում են անխուսափելի, եթե բացակայում է պարտվողական հոգեվիճակը հաղթահարող վերածնական կամ վերանորոգչական կամքը:

Պատեհապաշտ քաղաքական վարքագիծը առավել վտանգավոր է, երբ այն լիովին անտեսում է ցեղային գործոնը, երբ ազգերի միջեւ հարաբերությունների բարելավումը պայմանավորում է իշխանավորի անձով կամ որեւէ վարչաձեւի փոփոխությամբ: Այս առումով պատահական չէ, որ Թուրքիան, համաձայն Ասատրեանի, չնայած իր համիդյան, իթթիհաթական եւ այլ կերպափոխություններն, այնուամենայնիվ հայի ու հայության հանդեպ մնաց նույն քաղաքական գծի վրա: Մինչդեռ մենք անտեսեցինք ցեղային գործոնը եւ քսան տարի օսմանյան տիրապետության դեմ կենաց-մահու կռիվ վարելուց հետո՝ 1908 թ. զինված պայքարն այլեւս ավելորդ համարեցինք եւ «հակառակ Կիլիկիոյ յաջորդ տարուայ (1909 թ.) ջարդին՝ շարունակեցինք հաւատ ընծայել փաղափական օսմանականութեան,

ու արդիականացման համատեքստում: Հայոց ինքնության հարցեր, պրակ 4, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2017, էջ 130–158:

²² Հ. ԱՍԱՏՐԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 144:

մինչև որ կը հասնէին Մեծ եղեռնի օրերը: Անակնկալի՞ եկանք, թէ՞ պատուհասուեցինք: Պատմութեան մէջ – մեր թէ թշնամու – ե՞րբ ենք տեսել զգացումների յախտեմականի տրամադրութիւնը»²³: Ասատրյանի մտահոգութիւնները վերաբերելի են նաեւ մեր օրերին: Բանն այն է, որ այսօր, օրինակ, Ադրբեջանն հաստատութեանական մակարդակում որոշակիորեն անսալով ցեղային գործոնին՝ հետեւողականորեն իրականացնում է հայատյաց իր քաղաքականութիւնը, մինչդեռ մենք, «անատամ» խաղաղասիրութեան քարոզչական նախաձեռնութիւններով ենք հանդես գալիս այն դեպքում, երբ դրանք իրականում կարող են նվազեցնել իրական խաղաղութիւն կերտելու հնարավորութիւնը: Մակերեսորեն ենք գնահատում ներկան, նախանձախնդիր չենք առկա հարցերը բազմակողմ եւ խորութեամբ վերլուծելու գործում: «Մենք, – իրաւացիօրէն գրում է Ասատրեանը, – զբաղւում ենք «անմիջական» շարիքով. «անմիջական» կարիքով, պատմութիւնը մեզ համար վայրկեանի բաղձանք է եւ տրամաբանութիւն: Դեռ այսօր էլ չենք սիրում իրերի խորքը թափանցել»²⁴: Այս առումով Ասատրյանը, ըստ էութեան, պատահական չի համարում այն, որ մեր դրացի բոլոր ժողովուրդները՝ անկախ իրենց ցեղային նկարագրից եւ կրօնական պատկանելութիւնից, մեր դեմ դուրս եկան: Թուրքիայի դեմ ելանք, ասում էր նա, բայց կայսերական Ռուսաստանի հովանավորութիւնը ապահովելու փոխարեն՝ միացանք ռուս հեղափոխականներին եւ առավել զրգռեցինք ռուսական իշխանութեան թշնամանքը: Դրանից հետո՝ 1914 թ., կամավորական շարժումներով միացանք ցարական բանակին: Փրկութիւնն ակնկալեցինք եւրոպական պետութիւններից, մինչդեռ մեր դատի հովանավորութիւնը, թեկուզ բարոյական իմաստով, հանձնեցինք այս պետութիւնների կառույցին ընկերային հեղաշրջումով սպառնացող տարրերին (օրինակ՝ Երկրորդ Խնտերնացիոնալին)²⁵:

Հարկ է փաստել, որ «Վերանորոգչական խորհրդածութիւններ»-ում Ասատրյանը հայ իրականութեան, մեր հոգեբարոյական նկարագրի թերիները ներկայացնում է նաեւ որոշ հարցադրումների (օրինակ՝ ինչո՞ւ արժեքների նվիրապետութեան զգացումը միշտ պակաս եղավ հայ ղեկավարութեան մէջ, ինչո՞ւ հայ մտավորականութեան մի մասը շուտ անկրօնացավ, ինչո՞ւ անկարելիութեան աստիճան դժվար է ամենապարզ նշմարտութիւն

²³ Ն. տ., էջ 148-149:

²⁴ Ն. տ., էջ 149:

²⁵ Տե՛ս անդ:

անգամ՝ պարտադրել մեր իրականությանը, եթե այն նպատակիմաստ է, շինարար, ստեղծագործ, ինչո՞ւ հայն անարդար է հայի հանդեպ եւ թշնամանող, ինչո՞ւ չի ստեղծվում մարտիկը, մարտական ուժը, ինչո՞ւ չկա վերջինի պաշտամունքը, ինչո՞ւ նոր սերունդ դեռ չի դիմագծվում, գոյություն ունի՞ նորահաս սերնդի դաստիարակության լուրջ ծրագիր, ովքե՞ր են նոր սերնդին մղում «հանելի ժամանակների», մամրագործության, հոգետո՞ր գաղջության եւ նպատակի չնշխնության, գոյություն ունի՞ հայկական խնդրակարգ. ո՞րն է դա, հասարակագիտորեն հիմնավորված է օրվա հայ խոսքը, մամուլը, ինչո՞ւ հայ կյանքում ամեն խոսք կրում է մեծամտության եւ թունաթափության կնիքը, քանի՞ զգացումի, քանի՞ նշմարտության է ծառայում ամեն հայ, ներհուստ պառակտված այս էություններով կարելի՞ է ստեղծել ստեղծագործ ընկերություն, ազգ, հայրենիք պետություն, կա՞ այդ բոլորը ստեղծելու կենդանի բաղձանք եւ այլն (ընդգծ. իմն են.- Ա. Ս.): Իհարկե, սրանցով չեն սահմանափակվում Ասատրյանի հարցադրումները, սակայն դրանք բավարար են ընդհանուր գծերով հասկանալու այն, թե ինչ խնդիրներ կային իրօրյա հայ իրականության մեջ: Այսինքն՝ այդ հարցադրումների միջոցով հայ մտածողն ըստ էության արձանագրում էր իր ժամանակների հայ իրականության թերիները, վերհանում էր այն մտահոգիչ երեւույթները, որոնք կարծես անբաժան էին մեր ազգային կյանքից: Ճիշտ է, այդ հարցադրումները հիմնականում արված էին 20-րդ դարի 1-ին կեսի հայ իրականության համատեքստում, սակայն կասկածից վեր է, որ դրանց գոյությունը չի կարելի ժամանակավրեպ համարել նաեւ մերօրյա հայ իրականության պարագայում: Իսկ դա կարծես հուշում է այն մասին, որ անկախ պետականության պայմաններում շարունակում ենք «հավատարիմ» մնալ մեր նկարագրի խնդրահարույց եւ մերժման ենթակա կողմերին:

Վերը նշված գործի «Ընդհանրացում» ենթախորագրի տակ Ասատրյանն ամփոփում է խնդրո առարկա հարցի հետ կապված իր վերլուծությունները: Նրա համոզմամբ, ինչպես արդեն ակնարկել ենք, հայության բոլոր դժբախտությունների ենթակայական պատճառը ոգեսպառությունն է: Իսկ լինել ոգեսպառ, նշանակում է լինել անուղի, աննպատակ եւ սխալադատ: Ոգեսպառ եւ աննպատակ ժողովուրդները, ըստ Ասատրյանի, ապրում են անկեսաբանական ճշմարտություններով, ինչը, իր հերթին, այդ ժողովուրդների կյանքը վերածում է դանդաղ մահվան առաջընթացի, իսկ նրանց պատմությունը՝ սեւ թվականների պաշտամունքի: Նման ժողովուրդները, շարունակում է հայ մտածողը, հանդես են գալիս որպես

տխուր երգերի եւ ձախողված հերոսականների, անստեղծագործ ողբի եւ անզոր ափսոսանքի, երկարատեւ հորանջումների ու երերական տրամադրությունների հեղինակներ եւ միաժամանակ զոհեր: Օրինակ՝ մեր ազգային կյանքում Դեր Զորն ու դրան հաջորդող խորտակումները Ասատրյանի կարծիքով պատահական չէին, քանզի նպատակագրային իր խառնվածքով թշնամին գերազանցեց մեզ: «Նա, - գրում է Ասատրեանը, - մեզ գտաւ անուղի, ներփուտ տատանուղի հոգեվիճակում, եւ վարեց մեզ այնտեղ, ուր կամենում էր: Չփնդանում ենք, որ «խաբուեցինք»: Չկայ խաբուել, կայ ինքնախաբէութիւն: Խաբուում են բոլոր նրանք, որոնք ղեկավարում են ո՛չ թէ կամեցումով, այլ՝ տրամադրութիւններով»²⁶: Այդ ոգեսպառույթունն է, որի պատճառով նախապաշարվել են մեր անզորության զգացումով, սեփական ուժերի թերագնահատմամբ (այս շարակարգում Նժդեհը կասեր, որ ուժը չի պակասում մեզ, այլ ուժեղ լինելու կամքը) եւ արտաքին գործոնների անհաղթահարելիության մտամոլորություններ: Ասատրյանի մտքերի տրամաբանությունը հետեւելով՝ կարող ենք ասել, որ ոգեսպառույթունից ածանցված մեր այսօրինակ ինքնամերժողականությունը, գործոն լինելուց կամ դառնալուց ինքնահրաժարումը մի կողմից վկայություն են հոգեբարոյական տեսանկյունից մեր հավաքական ախտահարվածության, իսկ մյուս կողմից՝ պատմության լուսանցքում հայտնվելու հավանականության: Մեր տկարությունն ու սեփական ուժերի հանդեպ հավատի պակասը կամ բացակայությունը արժեզրկում են նաեւ մեր արտաքին քաղաքականությունը, որը, համաձայն Ասատրյանի, հիմնված է կեղծիքի²⁷ վրա, քանզի թելադրվում է տկարության զգացումից, մինչդեռ պետք է խարսխված լիներ ինքնահարգանքի եւ իրավունքի գիտակցության վրա: «Հայը, - իրաւացիօրէն գրում է նա, - վարժուել է իր իրաւունքը սպասել օտարների արդարամտութիւնից: Դրա համար էլ՝ նա բարեկամներ չունի, որովհետեւ կանխաւ մատնում է մուրալու իր տկարութիւնը»²⁸:

²⁶ Ն. տ., էջ 153:

²⁷ Տարբերումներից զերծ մնալու համար նշենք, որ կեղծիք ասելով հայ մտածողն ըստ էության նկատի ունի ոչ թե այս կամ այն հարցի հետ կապված պատմական խեղաթյուրումները, պատմական կեղծարարությունները, այլ տկարությամբ պայմանավորված ինքնախաբեությունը: Այսինքն՝ մեր արտաքին քաղաքականությունը կեղծ է այն իմաստով, որ չի արտացոլում ինքնահարգ սուբյեկտի նպատակները, չի արտահայտում սեփական շահը գիտակցող եւ դրա կենսագործումը հետեւողականորեն պաշտպանող սուբյեկտի վճռականությունը: Պատահական չէ, որ, համաձայն Ասատրյանի, իր քարոզչության մեջ հայը երեւան է գալիս ոչ թե որպէս արժեք, այլ որպէս կարեկցանք հայցող (տե՛ս Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 154):

²⁸ Ն. տ.:

Հատկանշական է, որի հայի թերարժեքության զգացման մասին վկայել է նաեւ Նժդեհը: «Մենք այնքան անաւթէք ենք թոււ մեզ, - գրում է վերջինս, - որ չենք կարծում, թէ փաղափական աշխարհում ունէ բանի պատճառ - անգամ դժբախտութեան - մենք կարող ենք լինել: Ամէն ինչ լինում է, գուցէ մեզ համար, բայց մեզնից դուրս, անկախ մեզնից»²⁹:

Մեր տկարության ու այդ տկարության զգացման հաղթահարման գործում մեծ է դաստիարակության դերը: Սակայն այս հարցում Ասատրյանը ցավով արձանագրում է, որ հայ ընտանիքում կա դաստիարակչական անզորություն, քանզի, օրինակ, հայ կինը դաստիարակչական իր դերը չի խաղում: Սերունդը հայ պահելու, ուժացումից ապահովագրելու համար պետք է ստեղծվի ցեղահոգ մայրը: Մինչդեռ կանանց կազմակերպությունները, ըստ նրա, այս գործին ծառայելու փոխարեն զբաղված են մանր բարեգործություններով: Դաստիարակության գործում պակաս կարեւոր չէ նաեւ հոր դերակատարությունը: Նշելով, որ մանուկի եւ պատանու համար առաջին իրական գաղափարատիպը, շոշափելի հերոսը հայրն է, Ասատրյանը մտահոգություն ծնունդ հարց է բարձրացնում, ինչ է իրենից ներկայացնում օրվա հայը որպէս գաղափարատիպ, որին մանուկը բնազդաբար ձգտում է նմանվել եւ որի կերպարով կարող է դիմագծվել: Արդյո՞ք այստեղ մտահոգվելու խնդիր չունենք, քանզի «եւրպարտուողական հայրեր կան՝ դուրս կը գայ նուաստութեան զգացումով համակուած սերունդ»³⁰: Ավելին, նրա համոզմամբ՝ ուր դաստիարակությունը կատարելության հասնող եւ հստակադիր նպատակ չունի, այնտեղ չկա դաստիարակություն: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Ասատրյանն իր գործունեությունը ծավալել է հայկական գաղութներում, սփյուռքում, մի ժամանակաշրջանում, երբ չկար անկախ պետականություն, երբ ցեղասպանություն տեսած հայությունը համակված էր հոռետեսությամբ, ազգային ոչնչապաշտությամբ, երբ կանգնած էր ուժացման իրատեսության առջեւ, ապա հասականալի է, որ հայ մտածողի համար առանցքային կարեւորության հարց էր լինելու հայապահպանությունը, սակայն ոչ միայն եւ գուցէ թէ ոչ այնքան մարմնավոր, որքան հոգեւոր իմաստով: Նրա համար կարեւոր էր հայ մնալը, սակայն ընդունելի չէր հայի՝ «շրթային» մակարդակում ազգային ինքնանույնականացումը, քանզի մի բան է հայ լինելը, ինքդ քեզ հայ համարելը, այլ բան՝ որոշ տիպի հայ լինելը:

²⁹ Գ. Նժդեհ, նշվ. աշխ., էջ 59:

³⁰ Հ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 155:

«Ձկա՛յ բացարձակ հրամայական,- գրում է Ասատրեանը,- կա՛յ հրամայականի վերածում՝ բարոյական մի բովանդակությամբ: Տարբեր արդիւնք է ստացում, երբ ասում են - «եղի՛ր հայ», «հայ մնա՛», եւ տարբեր՝ երբ ասում են - «եղի՛ր այս տիպի հայ», «ունեցի՛ր այսինչ նպատակը»»³¹:

Վերստին անդրադառնալով հայոց հոգեվերանորոգման խնդրին՝ Ասատրեանը հընթացս նշում է, որ չվերանորոգված ամեն էակ տկար է, չունի իրական քաղաքականություն, իսկ տկարությունն, իր հերթին, աշխարհի հետ լեզու չի գտնում: Հայը, համաձայն նրա, թշնամի է թե՛ Ռուսաստանին, թե՛ Թուրքիային, թե՛ դրացի ժողովուրդներին, թե՛ հայկական ներքին որեւէ խմբակցության, որին ինքը չի պատկանում: «Նա,- գրում է Ասատրեանը,- պատերազմ է հռչակել աշխարհին եւ խաղաղօրէն նստել օտարութեան մէջ ձեռք բերած իր խրհիթում: Խօսքով «ծովից ծով Հայաստան» է հռչակում, գործով՝ անտարբեր է անգամ «Արարատեան կորիզ»-ի ճակատագրի հանդէպ»³²: Հայ մտածողի այս տողերը եւս կարծես գրված լինեն մեր օրերի համար, քանզի հիմնավոր կամ անհիմն պատճառներով օտարության մեջ հայտնված հայությունն (բացառությունները չհաշված) այսօր եւս «շուրթով» Հայաստան է երգում, գործով՝ անգործություն փաստում, խոսքով Հայաստան է շենացնում, գործով՝ կրավորականություն արձանագրում, սրտում Հայաստան է պատվաստում, մտքում «պտուղներն» է լուկ հաշվում: Հարկ է նկատել, որ «հայրենասիրական» նման թերիններից զերծ չեն օտարության մեջ չհայտնված, սակայն Հայաստանի եւ հայության ճակատագրից ինքնօտարված հայաստանցիները: Մարդիկ, որոնք վեհ արժեքներից են խոսում, սակայն աչքի են ընկնում առօրյա «մեծագործություններով», ապագայի լույսն են կարեւորում, սակայն կլանված են ներկայի խավարով, սիրո ուժն են գովերգում, սակայն նախանձի թույնն են տարածում:

Ասատրեանը համոզված է, որ հայի ոգեսպառությունը բերել է նրան, որ նա ներքին ճակատում գործում է նախանձի զենքով, իսկ արտաքինում՝ կեղծ ինքնապաշտպանվողի «մտորումներով»³³: Երեւույթներ, որոնց հաղթահարումը հրամայական է: Այդ գործում, ինչպես նաեւ ազգային-պետական նորաստեղծման մեջ հայ մտածողը մեծապես կարեւորում է իդեալիստական խորքով, նախաձեռնողականության ոգով

³¹ Ն. տ., էջ 156:

³² Անդ:

³³ Տե՛ս անդ:

օժտված ղեկավարության եւ հեղափոխիչ, ակտիվացնող երիտասարդական ուժի մասնակցությունը: Այդօրինակ ղեկավարության բացակայությունը աղետալի է, մինչդեռ տգետ ու անձեռնահաս ղեկավարությունը ժողովրդի ապագայի առաջին թշնամին է:

Դատելով Ասատրյանի մտքերից՝ կարող ենք ասել, որ մեր ոգեսպանությունն արտահայտվում է նաեւ ի դեմս մեր մտածումի անկազմակերպության, մեր կյանքում գիտականության ու գաղափարակերտման պակասի: Մեզանում տիրապետող է դարձել մտքի քաոսն ու մտքի անիշխանությունը, ինչը, իր հերթին, բերում է նպատակի անորոշության եւ գործունեության աննպատակության: Հայը, համաձայն Ասատրյանի, որպես մտածող վաղուց դարձել է հետեւակ եւ հետեւում է արդեն մաշված, իրենց դարն ապրած կամ սպառված ճշմարտությունների: «Հայ մտածումի համար՝ գարունը բացում է ա՛յն ժամանակ,՝ գրում է նա,՝ երբ Եւրոպայում արդէն ուշ ամառ է եւ պտուղը՝ փաղուած: Հայը ուշացող է նաեւ մտքի զարգացման աստիճանաչափով: Նրա որդեգրած գաղափարները կրում են մակերեսայնութեան, գիտականութեան պակասի, սկզբունքային ներհակութեան դրոշմը»³⁴: Ուստի պատահական չէ, որ միեւնույն անհատի մեջ համագոյակցում են անիշխանականությունն ու բացարձակապետությունը, իդեալիզմն ու ռեալիզմը, աշխարհաքաղաքացիությունն ու թունդ ազգայնականությունը եւ այլն: Հայի մտածումի կամ նկարագրի այս ներքին երկփեղկվածությունն արտահայտվում է նաեւ իր կարգավիճակային առանձնահատկությունների մակարդակում: Բանն այն է, որ հայն աշխարհի հետ հարաբերվում է իր կարգավիճակի դիրքերից, նա իր շահի «քարանձավից» է նայում աշխարհին, տվյալ կարգավիճակում կոնկրետ արժեք է պաշտպանում, մեկ ուրիշում՝ դրան հակառակը: «Նա,՝ գրում է Ասատրեանը,՝ սկզբունքները անձնական շահու համար օգտագործող է, չի՛ սիրում բարոյական վերահսկողութիւն եւ օրինապահութիւն – կարգապահութիւնը բացարձակ արժէք եւ նպատակ է հռչակում, երբ իշխանաւոր է. դա նրա աչքում անէծք եւ չարիք է դառնում, երբ ենթարկւում է. Իշխելիս՝ բռնաւոր, ենթարկուելիս՝ դեմոկրատ – այսպէ՛ս է հայը: Նա աշխարհը բարոյապէս արժեքաւորում է իր անձնական վիճակով, դիրքով»³⁵:

Ընդհանրացնելով ողջ վերոշարադրյալը՝ հարկ է նշել, որ թեպետ հայոց վերանորոգման ասատրյանական ըմբռնումը հիմնականում

³⁴ Անդ, էջ 157:

³⁵ Ն. տ., էջ 158:

կառուցված էր իրօրյա՝ հայ իրականության խնդիրների խորքային վերլուծության եւ արձանագրումների վրա, այնուամենայնիվ չի դադարում գործնական կարեւորություն ներկայացնել նաեւ մերօրյա հայ իրականության համար: Բանն այն է, որ Ասատրյանի ապրած ժամանակաշրջանի ոգեսպառված հայի ազգային կյանքին բնորոշ բացասական, արատավոր երեւոյթները հիմնականում վերաբերելի են նաեւ ժամանակակից հայ իրականությանը, ինչը վկայությունն է հայոց հոգեբարոյական նկարագրի թերիների ժառանգման, նորաստեղծումի արդյունավետ ճիգի բացակայության, ինքնագերազանցման հարցում հանցավոր կրավորականության: Ճիշտ է, այսօր ունենք անկախ պետականություն, սակայն ինստիտուցիոնալ այս կառույցի գոյության պայմաններում չենք ներկայանում որպէս պատմական զգացման, նպատակի կամքի եւ ճիգի ժառանգականության կրողներ, չենք հրաժարվում «իրական պայմաններ»-ի գոյությամբ սեփական տկարությունն ու անհաջողությունները «արդարացնել», չենք դադարել օրենքի գերակայությունից խոսել, բայց այն պատեհապաշտորեն կիրառել, ազգային արժեքներին հավատարմության ուխտ տալ, բայց արժեքային օտարահակությունը հիմնավորել, ապագայամետ կրթությունը եւ դաստիարակությունը «սրբացնել», բայց դրանց բովանդակությունը անտեսել, արդարության համար պայքարել, բայց դրա հակոտնյայի առջեւ բաց լինել:

РЕЗЮМЕ

В творческом наследии армянского философа А. Асатрянна важное место занимает проблема духовного обновления армян, которую он затрагивает почти во всех своих сочинениях. В этом смысле особенную значимость имеет его труд «Обновленческие рассуждения» (1938–1939 гг.), написанный почти накануне 25-летней годовщины Геноцида армян. Согласно убеждениям армянского мыслителя, причины трагедий и проблем армянской действительности прежде всего нужно искать в контексте «реальных условий», негативных воздействий внешних факторов, а духовных реалий, духовных характеристик армянства. Констатируя императивность духовного обновление армянства, Асатрян не только показывает корни проблем армянской действительности, но и пути их преодоления, которые актуальны и по сей день.

SUMMARY

The problem of the spiritual renewal of the Armenians occupies an important place in the creative heritage of the Armenian philosopher H. Asatryan, who touches it on in almost all his writings. However, his “Renovationist Reasoning” (1938—1939), which he wrote almost on the eve of the 25th anniversary of the Armenian Genocide, is of particular importance. In accordance with convictions of the Armenian thinker, the reasons of the tragedy and problems of the Armenian reality should first of all be found not in the context of “real conditions”, negative effects of external factors, but in the spiritual realities, spiritual characteristics of the Armenians. Stating the imperativeness of the spiritual renewal of the Armenians, Asatryan not only shows the roots of the problems of the Armenian reality, but also the ways to overcome them, which remain as prevalent today as ever.

